

HET AVENIRISTISCH ETHOS

Jelle de Visser

HET AVENIRISTISCH ETHOS

Noordboek

© 2019 Jelle de Visser

Omslagontwerp: Daan Postma

Omslagbeeld: Wikimedia Commons – detail monument op de Afsluitdijk, bronzen reliëf Hildo Krop (1935)

Boekverzorging: Gerard Groenewoud

Druk: Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 90 5615 525 4

NUR 694 | 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De auteur heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

Inleiding	7
1 - Ooit	13
2 - Vierduizend jaar	33
3 - Middeleeuwen	52
4 - Hervorming	69
5 - Groeistuipe	86
6 - Veranderingen	104
7 - Cultuur	125
8 - Politiek	146
9 - Economie	166
10 - Slot	188
Noten	202

INLEIDING

'Wie niet nadenkt over de toekomst, zal er nooit een hebben.'
John Galsworthy

'De vrouw is de toekomst van de mens.' Louis Aragon

Dit essay gaat over toekomstbesef. Om nauwkeuriger te zijn over het verschil tussen de bewoners van het noorden en die van het zuiden van Europa in dit opzicht. *Avenir* is het Franse woord voor toekomst en als men beoogt een maatschappelijk fenomeen te duiden dat nog niet eerder is beschreven, is een nieuwe term noodzakelijk.

De centrale stelling die hier wordt verdedigd is dat er een aanmerkelijk en op vele terreinen doorslaggevend verschil bestaat tussen de Europeanen als het gaat om het bewustzijn van de toekomst. In het noorden is er een voortdurend en welhaast vermoeiend besef omtrent de mogelijke kansen, bedreigingen en risico's die in het verschiets liggen, terwijl men in zuidelijker gebieden meer een gelaten houding heeft ten aanzien van de dingen die al dan niet gaan komen. De eerste hoofdstukken behandelen de vraag hoe dit verschil is ontstaan en de laatste gaan in op de betekenis hiervan voor onze tijd.

Op het monument ter herinnering aan de voltooiing van de Afsluitdijk tussen Friesland en Noord-Holland staat: 'Een volk dat leeft, bouwt aan zijn toekomst'. Een spreuk waartegen voor zover bekend destijds niemand bezwaar had. Toch zou men in mediterrane oorden niet zo snel het bouwen aan de toekomst als kenmerk van leven kenschetsen. Het 'plukken van de dag' komt daarvoor eerder in aanmerking. In bijvoorbeeld een zigeunercafé in het Servische Novi Sad met de naam 'Het Leven'

staat op het programma: *'geen beheersing maar vervoering; geen spaarzaamheid maar verspilling; geen helderheid maar roes; geen rede maar gevoel; geen gehoorzaamheid aan regels, verboden en taboes maar een opzettelijke schending daarvan; geen eeuwig uitgestelde behoeftebevrediging in naam van een eeuwig opschuivende toekomst, maar een directe viering van het moment, van het hier en van het nu'*.¹ Dit ethos is wezensvreemd aan de doorgaans met de protestantse mores opgegroeide inwoners van de noordwestelijke landen van Europa. Dit is een ander verschil dan de inmiddels klassieke tegenstelling tussen een romantische versus een rationele duiding van het leven. Het draait om tijd.

In tegenstelling tot de bezoekers van dit zigeunercafé houdt de ideaaltypische persoon behept met een aveniristisch ethos permanent rekening met risico's en onzekerheden van de toekomst. Hij maakte als scholier altijd al zijn huiswerk, beheerst zich permanent, heeft een appeltje voor de dorst gespaard, houdt zich stipt aan afspraken en toezeggingen en verwacht dat ook van anderen, opereert zonder uitzondering binnen rationeel gefundeerde wet- en regelgeving, leeft gezond, is voortdurend redelijk, wijst iedere variant van een hedonistische levenswijze af, maakt zich dagelijks grote zorgen over vooruitzichten op alle denkbare terreinen en bestaat dus niet in het echt. Hij is een ideaaltype.

Omdat dit verschil tussen noord en zuid net als de vele Europese talen door millennia van separatie is ontstaan, gaat het eerste hoofdstuk over de komst van de homo sapiens naar dit continent en diens ontwikkeling van jager-verzamelaar naar landbouwer. Om het heden te begrijpen dient men immers het verleden te kennen en om invloed op de toekomst te kunnen uitoefenen moet men het heden begrijpen. Het tweede hoofdstuk belicht de periode van de volgende 4.000 jaar, het tijdvak waarin afzonderlijke stammen cultureel uit elkaar groeiden doordat ze zich

nauwelijks verplaatsten. Daarna volgt een hoofdstuk over de veranderingen die zich in dit opzicht in de Middeleeuwen hebben voorgedaan. De volgende twee hoofdstukken gaan over de tweedeling in een protestants noorden en een katholiek zuiden en vervolgens over de groeistuipe van het in oorsprong Noord-Europees kapitalistisch systeem en de waaier aan veranderingen die hieruit voortvloeide. De verwantschap tussen het protestantisme en het kapitalisme wordt hierin zichtbaar gemaakt: het zijn twee loten aan dezelfde stam. Die stam is het avengeristisch ethos. De daarop volgende drie hoofdstukken beschrijven de doorwerking van het verschil tussen noord en zuid in cultuur, politiek en economie in onze tijd. Daarin is de Europese Unie uiteraard een belangrijk onderwerp.

Een beter onderling begrip tussen de bestuurders van de noordelijke en zuidelijke landen is voor de harmonie in ons werelddeel en het voortbestaan van de samenwerking en de gemeenschappelijke munt in de EU uitermate belangrijk. Dit essay wil daar een bescheiden bijdrage aan leveren door onder meer te betogen dat het fundament van de moraal niet in de eerste plaats moet worden gezocht in oude boeken of boven de wolken, niet in historische grond of een verre afkomst, maar in de te verwachten toekomstige omstandigheden.

Het slothoofdstuk gaat kort in op de actualiteit van de Europese samenwerking en stelt vast dat een op kapitalistische grondslagen gebouwde rechtsstaat zich als een functioneel ordeningsprincipe heeft bewezen en ongekende welvaart kan genereren, maar dat bestuurders naast de lusten ook de onvermijdelijke lasten dienen te accepteren. Eén van de belangrijkste van die lasten is de plicht van het voortdurend anticiperen. Planning van de gehele economie is onmogelijk en werkt, zo leert bijvoorbeeld de geschiedenis van de Sovjet-Unie, vaak averechts. Maar dat geldt evenzeer voor de weigering op een rationele manier vooruit te kijken. Wie bij wijze van spreken het dak niet repareert

als de zon schijnt, verspeelt daarmee het recht bij de buren een schuilplaats te vragen als er later een stortbui valt. En wat voor het dak van de eigen woning in casu de staatshuishouding geldt, geldt uiteraard ook voor de zorg voor de natuurlijke leefomgeving, de financiële reserves, de beschikbare hulpbronnen, de verstandhouding met de buren enzovoort.

Wie nalaat te investeren met het oog op de toekomst, loopt dus gereede kans dakloos te raken of volstrekt afhankelijk te worden. Een evenwichtig kapitalistisch systeem genereert middels een marktmeester met gezag besparingen en navenante investeringen, waarbij ten behoeve van stabiliteit en houdbaarheid het primaat van het recht, van ongecensureerde rechtvaardigheid, onontbeerlijk is. Dit laatste geldt zeker ook in autoritair bestuurd landen waar veelal sprake is van staatskapitalisme en de legitimiteit van machtsuitoefening op zichzelf vaak al op gespannen voet staat met het recht en met duurzame houdbaarheid van de bestuurlijke orde.

In de minder of meer democratisch bestuurd landen van Europa en elders is het fenomeen van de competitie – vaker een mannen-ding dan kenmerkend voor vrouwen – niet per definitie en in alle omstandigheden wenselijk. Dat zag de bovengenoemde Franse auteur Aragon (1897-1982) goed! Bovendien zou het heel goed kunnen dat vrouwen door eigenschappen die met de procreatie samenhangen zich sneller kunnen inleven in hen die zeer kwetsbaar zijn. In tijden waarin de wereldgemeenschap steeds hechtere verbindingen aangaat, wordt die sensitiviteit alleen maar belangrijker.

De kracht waarmee de 'onzichtbare hand' van de vrije competitie welvaart stimuleert, ondermijnt door het inherente streven naar winstmaximalisatie tegelijkertijd een leefbare toekomst op deze planeet. Waar rivaliteit de puberteit van een zich ontwikkelende cultuur kenmerkt, zijn samenwerking, respect voor

verschil, empathie en tolerantie noodzakelijke kenmerken van volwassenheid in de geglobaliseerde werkelijkheid van nu. Dat dient vorm te krijgen door de dwingende natuurwetten te ontstijgen die eigen zijn aan alleen de fysieke werkelijkheid, dus door cultuur. Dat kan door in de private sfeer de grillige cultuur van het menselijke te koesteren binnen de kaders van recht en tolerantie. Een cultuur waarin op het persoonlijke vlak alle ruimte is voor spontane emoties, verlangens, hartstochten en voor de geneugten van het hier en nu, maar waar binnen het bij voorkeur democratisch en rechtstatelijk gelegitimeerde publieke domein uitsluitend transparante rationele beleidsbeslissingen dienen te worden genomen. Beslissingen die gegeven de wereldwijde kapitalistische orde, de sociale en materiële ongelijkheid, de stijging van het CO₂ -promillage in de lucht, de afnemende biodiversiteit, de verspreiding van kernwapens en vele andere problemen altijd gebaseerd behoren te zijn op de scherpst mogelijke en wetenschappelijk gefundeerde analyses van meerdere scenario's omtrent de verwachte toekomst. Die rationele analyses en bijbehorende prognoses vereisen bij bestuurders in zowel de politiek als het bedrijfsleven overal een avengeristisch ethos.

Leeuwarden, februari 2018 – maart 2019.

1 - OOI

Mijn stelling luidt, zoals gezegd, dat er op het vlak van tijdsbesef fundamentele culturele verschillen zijn tussen mensen die in Noord-Europa wonen en zij die de zuidelijke landen van ons werelddeel bevolken. Dit hoofdstuk probeert antwoord te geven op de vraag hoe dat culturele verschil kon ontstaan. Dat antwoord hangt samen met een belangrijke verandering: de jager-verzamelaar werd landbouwer.

De moderne mens, of zoals we ons zelf plegen te noemen: de homo sapiens, is volgens de meeste paleontologen vermoedelijk zo'n 200.000 jaar geleden ontstaan in het huidige Ethiopië. Aanvankelijk was er amper sprake van toename van de populatie en er waren ook lange perioden van krimp. Deze fase duurde tot zo'n zestigduizend jaar geleden. Daarna begon een gestage opmars. Veertigduizend jaar geleden verbleven onze voorouders onder meer in gebieden van het huidige Egypte, Jordanië en Syrië en tienduizend jaar later in bijna heel Europa. Alleen aan de randen van ons continent waren nog enkele groepen Neanderthalers te vinden. Zij waren de mensensoort die vóór de homo sapiens Europa bevolkte, en zij stierven uiteindelijk uit. Vermoedelijk waren hun prefrontale en frontale cortex, waar volgens hersenspecialisten respectievelijk ons plannings- en reflexief bewustzijn zich hoofdzakelijk bevinden, kleiner in omvang. Wel hebben Europeanen en Aziaten nog enkele procenten DNA van deze mensensoort in hun genen. Dat wijst op enige vermenging. De reden van hun uiteindelijke verdwijnen zal wel altijd onopgelost blijven, maar op grond van de evolutietheorie mogen we aannemen dat de homo sapiens over vermogens beschikte, die grotere overlevingskansen boden, hoewel uit skeletonderzoek is gebleken dat de Neanderthaler waarschijnlijk meer spierkracht bezat. Bekend is in ieder geval dat

het relatief snel ging: was 35.000 jaar geleden de homo sapiens binnen Europa alleen in Griekenland te vinden, 5.000 jaar later was deze (waren we) doorgedrongen tot aan de Pyreneeën en ook al in Denemarken en Karelië aanwezig.

Dat de homo sapiens pakweg 27.000 jaar geleden in heel Europa was, betekende niet dat iedereen altijd op dezelfde plek bleef. Integendeel: klimaatveranderingen met bijbehorende zeespiegelstijging of -daling, de duur van een winter en de beschikbaarheid van bejaagbare wilde dieren bepaalden voornamelijk de plaats waar deze jager-verzamelaars verbleven. En juist deze nomadische levenswijze maakte verandering van het leefgebied relatief gemakkelijk. Natuurlijk schermde men zich in de noordelijke streken ongetwijfeld enigszins af tegen kou en regen of sneeuw, maar daarbij moet niet worden gedacht aan wat wij verstaan onder een woning. Het betrof eerder holen en grotten en een met extra takken verrijkt bladerdak tegen de hitte in zuidelijker streken. Het was immers altijd maar tijdelijk. En die tijdelijkheid van iedere nederzetting verklaart volgens James C. Scott in *Against the Grain*¹ meteen ook de relatief geringe groei van de menselijke populatie tot de periode waarop het bedrijven van primitieve vormen van landbouw in zwang kwam. Immers, de nomadische levenswijze, de voortdurende verplaatsing, maakte het meedragen van een kind tot een jaar of vier noodzakelijk. Aangezien dat vermoedelijk als een natuurlijke taak van de moeder werd beschouwd, dienden geboorten van opeenvolgende kinderen vier jaar uit een te liggen. Omdat bovendien in de levensomstandigheden van jager-verzamelaars met niet al te veel calorieën de menstruatiecyclus van meisjes later op gang kwam, voegde iedere vrouw maar een beperkt aantal kinderen aan de populatie toe. Of onwelkome kinderen werden gedood weten we niet. Maar omdat jager-verzamelaars niet over melk van dieren beschikten, kan worden aangenomen dat moeders hun kinderen meerdere jaren borstvoeding gaven, daarmee onbewust de hervatting van

de menstruatiecyclus doorgaans uitstelden en aldus de eigen vruchtbaarheid reduceerden.

Wat we dankzij archeologische vondsten wel tamelijk nauwkeurig weten is dat zo'n 10.000 jaar geleden de eerste vormen van landbouw ontstonden in het stroomgebied van de Eufraat en de Tigris. Dat ging allemaal niet heel planmatig en vooral zeer geleidelijk: soms stopten bepaalde groepen om onduidelijke redenen jarenlang met hun agrarische bezigheden om er veel later opnieuw mee te beginnen. Die geleidelijkheid was ook wel logisch. Men at immers al millennia lang zaden van bepaalde planten, noten en bessen, en die kennis werd van generatie op generatie doorgegeven. In jaren dat er daarvan meer dan voldoende voor handen was, bestond er simpelweg geen noodzaak systematisch planten te gaan telen.

Ook beschikte de voorloper van de homo sapiens reeds over de kennis om vuur te maken. Er zijn archeologische vondsten gedaan waaruit kan worden afgeleid dat mensen al zo'n 400.000 jaar geleden vuurtjes stookten ten behoeve van voedselbereiding. Volgens de socioloog J. Goudsblom² was het vermogen tot beheersing van het vuur een oermoment in de menselijke geschiedenis. Het veranderde de machtsbalans tussen de mens en de grotere dieren. Later hebben ook stammen die in noordelijker streken verbleven, zich dankzij die kennis kunnen warmen en drogen. Het is gerechtvaardigd te veronderstellen dat deze kennis überhaupt een noodzakelijke voorwaarde was voor het overleven van winters in deze koudere streken. Men kon daardoor een beetje op temperatuur blijven en bovendien wilde beesten op afstand houden. Zonder vuurbeheersing hadden de Neanderthalers zich vrijwel zeker nooit op een zo noordelijk breedtegraad staande kunnen houden: er zijn overblijfselen opgegraven van ruim 30.000 jaar geleden nabij de poolcirkel. Men vond op een archeologische vindplaats bij Byzovaya in de Russische republiek Komi resten van

geslachte dieren en stenen werktuigen van deze voorgangers van de homo sapiens.

Het verhitten van voedsel had meerdere grote voordelen: het doodde zonder dat men daar enige notie van had diverse, mogelijk schadelijke bacteriën en het bevorderde in bepaalde gevallen de verteerbaarheid en daarmee de voedingswaarde. Van primaten als chimpansees die alleen maar rauw voedsel eten is bekend dat ze drie maal zoveel voedsel naar binnen moeten werken als mensen voor de aanvoer van een zelfde hoeveelheid bruikbare calorieën. Dit komt door het simpele feit dat veel ongekookt voedsel slecht verteert en voor het verteringsproces meer energie is vereist. Verhitting kan in bepaalde gevallen een vorm van voorvertering worden genoemd. Bovendien werden hierdoor meer dingen eetbaar; het menu voor de toch al omnivore mens werd daardoor aanmerkelijk uitgebreid.

Ten slotte leidde de beheersing van vuur tot nog een derde voordeel. Toen mensen voorzichtig een begin maakten met iets van plantenteelt werd het vuur ingezet om veldjes plat te branden. Het ploegen van grond gebeurde pas in een veel later stadium, maar vermoedelijk werden voor het eerst planten bewust gezaaid op stukken grond die in het regenseizoen door rivierwater onder liepen en daarna minimaal een half jaar droog vielen. Daar immers was de grond onbedekt en aanvankelijk vrij van rivaliserende planten en bovendien vochtig genoeg om zaden te laten ontkiemen. De Griekse geschiedschrijver Herodotus meldde met eigen ogen gezien te hebben dat deze werkwijze rond 450 voor het begin van onze jaartelling nog de gangbare praktijk was in de Nijldelta. Er werden na het zaaien varkens ingeschakeld om het zaad een stukje in de grond te trappen. Toen die eerste landbouwers uitbreiding van het teeltgebied zochten, aanvankelijk bijvoorbeeld als gevolg van incidentele schaarste, ging men ertoe over bepaalde stukken plat te branden, waar-

door er een perceel grond beschikbaar kwam dat vergelijkbaar was met die tijdelijk ondergelopen rivieroever. Overigens is dit verbranden van een stuk natuurlijke vegetatie nog altijd in zwang in de primitieve landbouw, bijvoorbeeld in sommige delen van Indonesië.

De vraag dringt zich op waarom mensen ervoor kozen planten te gaan telen als men met jagen en verzamelen ook kon overleven. Er zaten immers tal van nadelen aan een gesetteld agrarisch bestaan. Naast zwoegen en zweeten was er de voortdurende zorg van te nat of te droog in de groeifase en rivaliteit tussen mens en dier of mensen onderling bij oogst en bewaring. De eerder genoemde James C. Scott vermoedt dat klimaatveranderingen hier wel iets mee van doen zouden kunnen hebben. Was het consumeren van geteelde plantenzaden aanvankelijk niet meer dan een aanvulling op het oorspronkelijke menu, later werd het misschien meer en meer bittere noodzaak. Zo wordt verondersteld dat jager-verzamelaars in de vruchtbare delta van de Eufraat en de Tigris zich, vanwege het milde klimaat, de rijke visgronden en de zeer gevarieerde flora en fauna, vaak weinig of helemaal niet verplaatsten, om de eenvoudige reden dat dat niet noodzakelijk was; er was immers voldoende voedsel. Maar als er enkele eeuwen later langdurige perioden waren met te weinig neerslag, had men alsnog de keuze om opnieuw als nomaden tot verplaatsing over te gaan of zich meer toe te leggen op de gebruikelijke aanvulling middels plantenteelt. Misschien vertrok een deel van een stam, misschien koos iedereen ervoor te vertrekken en raakte het gebied een paar keer ontvolkt, we weten het niet. Maar uiteindelijk, na een overgangsperiode van zo'n 4.000 jaar, kwamen mensen ertoe op een primitieve wijze, naast de consumptie van vis, bessen, noten en gevangen dieren, in deze streken ook ieder jaar opnieuw planten te gaan telen voor consumptie en dieren te gaan domesticeren voor vlees, wol, huiden en later ook melk. Zo werd de mens boer.

Nu wil het toeval dat de voorlopers van gerst en tarwe van nature in Mesopotamië voorkwamen en dat geldt ook voor erwten en olijven. Wat de veeteelt betreft geldt dat ook voor de voorouders van onze schapen en geiten. Domesticatie van deze planten en dieren nam een hoge vlucht vanaf ongeveer 8.000 jaar voor het begin van onze jaartelling. Onafhankelijk van deze ontwikkeling gebeurde in China langs de oevers van de Yangtze zo'n 1.000 jaar later hetzelfde met rijst, gierst en met varkens en zijderupsen. Via via bekend met de kennis van de teelt van tarwe domesticerden de bewoners van de Indusvallei in India betrekkelijk kort daarna sesam, aubergine en de zeboe. Zo'n 3.500 jaar voor Christus gebeurde los van dit alles in Zuid-Amerika hetzelfde met de aardappel, de maniok, de lama en de cavia, aldus Jared Diamond in *Zwaarden, paarden en ziektekiemen*.³ In Amerika leefden in de tijd dat Columbus daar arriveerde nog vele stammen als jager-verzamelaar. Maar in Europa en Azië werd de agrarische levenswijze betrekkelijk snel overgenomen. Waarom deed men dat? Immers, zoals al gezegd: er zijn tal van nadelen aan verbonden.

Het belangrijkste nadeel werd volgens Diamond echter nooit onderkend: besmettelijke ziektes. Want met de productie en opslag van voedsel kreeg men te maken met ongewenste gasten. Muizen en ratten in de tarweschuurtjes om maar iets te noemen. Afval dat in de tijd van de nomadische levenswijze werd verspreid over een groot gebied, zodat zich nooit ziektekiemen konden ontwikkelen die desastreus waren voor grote aantallen mensen werd, toen men voortdurend op dezelfde plek bleef wonen, een paradijs voor allerhande bacteriën. Men had geen idee. Vergelijkbare gevolgen had het houden van vee. Het varken is vermoedelijk de oorsprong van menselijke ziektes als griep en kinkhoest. Mazelen, tuberculose en pokken waren onbekend totdat men runderen ging houden. Dierziektes die hieraan nauw verwant zijn, zijn achtereenvolgens: runderpest, runder-tbc en koeienpokken.*

Daarnaast kennen we de zogenoemde zoönosen: infectieziekten die rechtstreeks van het dier op de mens overgaan zoals bijvoorbeeld rabiës en salmonella. De meest recente in deze reeks in Nederland is de Q-koorts die via geiten overgebracht kan worden op de mens en ernstige en chronische ziekte tot gevolg kan hebben en die in tientallen gevallen zelfs de dood tot gevolg had.

De dominantie van het Eurazisch continent op het wereldtoneel van de laatste eeuwen wordt wel verklaard uit het gegeven dat men hier door millennia van natuurlijke selectie redelijk resistent is geworden tegen allerlei ziektes waar met name de oorspronkelijke bewoners van Amerika en Australië aan stierven. Onder meer de hierboven genoemde Jared Diamond is een aanhanger van deze theorie. Maar laten we terugkeren naar de nadelen en voordelen van de agrarische levenswijze ten opzichte van de nomadische.

Aanvankelijk waarschijnlijk uit nood geboren, werd het jaarlijks telen van planten en zonder onderbreking houden van dieren

---

* De ogenschijnlijke verwantschap tussen beide pokkensoorten bracht de Britse arts Jenner, die was geïnspireerd door de Nederlandse immunoloog Reinders, er 200 jaar geleden toe een proef te doen. Hij had geconstateerd dat melkmeisjes nooit pokken kregen en leende een jongetje uit een weeshuis voor een test. Het ventje werd besmet met koeienpokken die bij de mens minimale verschijnselen geven en een tijdje later geconfronteerd met personen die met pokken waren overdekt. Het kind bleek immuun voor de menselijke variant van de ziekte. Ons woord vaccinatie is van deze actie afgeleid: vacca betekent koe in het Latijn. Overigens werden al in de zestiende eeuw in China gezonde kinderen een beetje ziek gemaakt door hen wondvocht te laten inademen opdat ze later niet ernstig ziek zouden worden, en die methode was redelijk effectief. De kennis van deze behandeling had zijn weg naar het westen gevonden waardoor er in het Ottomaanse rijk in de achttiende eeuw aanmerkelijk minder kinderen aan de pokken stierven dan in Engeland.

uiteindelijk een blijvende zaak. Men kon het zich niet meer veroorloven de dieren de vrijheid te geven, de grond ongebruikt te laten en louter te eten van wat de natuur bood. Misschien omdat men na enkele generaties bepaalde kennis en vaardigheden van de nomadische levenswijze was kwijtgeraakt, maar zeer waarschijnlijk ook omdat de populatie flink was gegroeid. Maaltijden waarvan tarwe en erwten een belangrijk onderdeel uitmaken, bevatten meer calorieën dan het menu van nomaden, en voldoende eiwitten. Het gevolg was dat de vruchtbaarheid van vrouwen toenam en er aanmerkelijk meer kinderen werden geboren.

Wel is uit archeologisch onderzoek gebleken, dat in Mesopotamië vrouwen door hun graandieet gedurende hun vruchtbare jaren chronisch leden aan bloedarmoede. Maar ook van dit nadeel als uitloesel van de agrarische levenswijze had men geen idee. Misschien was het eten van vlees en vis, waarmee dit probleem had kunnen worden voorkomen, een mannenaangelegenheid, of misschien waren de leefbare gebieden dusdanig gekrompen dat men zich het eten van vlees niet kon veroorloven. Voor een menu met vlees zijn tenslotte meer hectares nodig dan voor een uitsluitend plantaardig dieet. Ook is het mogelijk dat er een taboe rustte op het eten van vlees en/of vis door vrouwen op grond van een ons onbekende religieuze overtuiging. Immers, op het eten van bepaalde vleessoorten bestaat tot in onze dagen bij sommige godsdiensten een soortgelijk verbod; een verbod dat als ordeningsprincipe overigens ooit lokaal best functioneel kan zijn geweest. Door de eigenschap van varkens vooral in de grond naar eetbare zaken te zoeken, had het taboe op het eten van varkensvlees in gebieden waar neerslag minimaal was, een rationele basis. Het houden van varkens in dergelijke streken bevordert woestijnvorming en daarmee zandstormen, en levert per saldo dus een verkleining van het leefgebied op voor mensen die schapen en geiten houden en gerst of tarwe verbouwen.